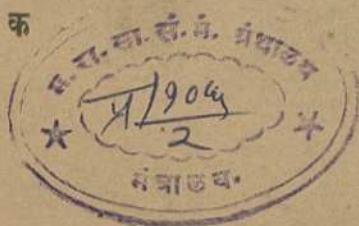

टोळळु - गट्टी

१०६
२

कन्नड नाटक

लेखक
क. के. पी. कैलासम्

अनुवादक
भा. गो. गोखले

टोळु-गद्दी

[कै. टी. पी. कैलासमूलिखित 'टोळु-गद्दी'
या कन्नड नाटकाचा अनुवाद]

अनुवादक
भा. गो. गोखले

प्रथमावृत्ती : १९७४ (शके १८९५)

© भाषांतरित आवृत्तीचे सर्व हक्क प्रकाशकाधीन.

प्रकाशक :

सचिव,

महाराष्ट्र राज्य साहित्य-संस्कृति मंडळ,

सचिवालय, मुंबई-३२.

© मूळ प्रकाशक :

श्री. बी. एस्. रामाराव

सह-संपादक, ' डेक्कन हेराल्ड ',

१६ महात्मा गांधी रोड,

बंगलोर-१.

मुद्रक :

श. म. देव

सुलभ मुद्रणालय,

२९१ शनिवार पेठ, पुणे ३०.

किंमत रु. १-५०

निवेदन

मराठी भाषेला व साहित्याला ज्ञानविज्ञानाच्या क्षेत्रात पश्चिमी भाषांचा दर्जा प्राप्त व्हावा; इंग्रजी, फ्रेंच, जर्मन, रशियन इत्यादी भाषांना जसे विद्यापीठीय स्तरावर स्वयंपूर्ण महत्त्व प्राप्त झाले आहे, तसे मराठी भाषेला व साहित्याला प्राप्त व्हावे; इंग्रजी भाषेला व साहित्याला आज भारतीय विद्यापीठांमध्ये जसे प्रमुख स्थान आहे तसे स्थान महाराष्ट्रामधील विद्यापीठात मराठी भाषेला व साहित्याला प्राप्त व्हावे या उद्देशाने साहित्य आणि संस्कृति मंडळाने वाङ्मयनिर्मितीचा विविध कार्यक्रम हाती घेतला आहे. विश्वकोश, मराठी महाकोश, वाङ्मयकोश, विज्ञानमाला, भाषांतरमाला इत्यादी योजना या कार्यक्रमात अंतर्भूत आहेत.

संस्कृत व अन्य भारतीय भाषांतील त्याचप्रमाणे इंग्रजी, फ्रेंच, जर्मन, इटालियन, रशियन, ग्रीक, लॅटीन इत्यादी पश्चिमी भाषांतील अभिजात ग्रंथांचे व उच्च साहित्यामधील विशेष निवडक पुस्तकांचे भाषांतर किंवा सारांश अनुवाद अथवा विशिष्ट विरतृत ग्रंथांचा आवश्यक तेवढा परिचय करून देणे हा भाषांतरमालेचा उद्देश आहे.

भाषांतर योजनेतील पहिला कार्यक्रम मंडळाने आखून, ज्यांना अग्रक्रम दिला पाहिजे अशी पाश्चात्य व भारतीय भाषांतील सुमारे ३०० पुस्तके निवडली आहेत. होमर, व्हर्जिल, एरिक्लस, अॅरिस्टोफेनीस, युरिपिडिस, प्लेटो, अॅरिस्टॉटल, थॉमस अॅक्झाइनस, न्यूटन, डार्विन, रूसो, कांट, हेगेल, जॉन स्टुअर्ट मिल, गटे, शेक्सपीअर, टॉल्स्टॉय, दोस्तएव्स्की, स्तानिस्लाव्स्की, बन्ड्रान्ड रसेल, रुथ बेनेडिक्ट, रायशेनबाख, व्हाइटहेड, क्रोचे, मालिनव्स्की, कासिरेर्, गॉर्डन् व्ही. चाइल्ड इत्यादिकांचा या भाषांतरमालेत समावेश केला आहे. संस्कृतमधील वेद, उपनिषदे, महाभारत, रामायण, भरताचे नाट्यशास्त्र, संगीतरत्नाकर, ध्वन्यालोक, प्राकृतातील गाथासप्तशती, पालीतील धम्मपद, त्रिपीटकातील निवडक भाग इत्यादिकांचाही या भाषांतरमालेत समावेश केला आहे.

मंडळाच्या भाषांतर योजनेखाली मंडळाने आतापर्यन्त अनेक अभिजात ग्रंथांची भाषांतरे प्रकाशित केली आहेत. जॉन स्टुअर्ट मिलचे " On Liberty ", रूसोचे " Social Contract ", एम्. एन्. रॉयचे " Reason, Romanticism & Revolution " व " Letters from Jail ", स्तानिस्लाव्स्कीचे " An Actor Prepares ", तुर्गेनव्हचे " Fathers & Sons ", रायशेनबाखचे " Rise of Scientific Philosophy ", गन्नर मिरदालचे " Economic Theory and Under-developed Regions ", कॅ. पां. वा. काणे यांचे " History of

Dharmshastra ”, कोपलॅंडचे “ Music and Imagination ” इत्यादी पुस्तकांची भाषांतरे व सारानुवाद प्रकाशित झाली आहेत.

मंडळाच्या भाषांतर योजनेत कन्नड, गुजराती, बंगाली, तेलुगु, तामिळ इत्यादी भारतीय भाषांतील अभिजात ग्रंथांचाही समावेश आहे. कै. टी. पी. कैलासम् यानी लिहिलेल्या “ टोळ्लु-गट्टी ” या कन्नड नाटिकेचे मराठी भाषांतर श्री. भा. गो. गोखले, धारवाड, यांनी मंडळाच्या वतीने केले असून मंडळाच्या भाषांतर योजने-खाली “ टोळ्लु गट्टी ” या शीर्षकाने प्रकाशित करण्यास मंडळास आनंद होत आहे.

या नाटकाचे भाषांतर प्रकाशित करण्यास साहित्य-संस्कृति मंडळास परवानगी दिल्याबद्दल प्रकाशक बी. एस्. रामाराव, उमसेंचाळक, डेक्कन हेरल्ड, बंगलोर यांचे मी मनःपूर्वक आभार मानता.

वाई.

दिनांक २० फेब्रुवारी १९७४ :

१ फाल्गुन १८९५ :

लक्ष्मणशास्त्री-जोशी

अध्यक्ष,

महाराष्ट्र राज्य साहित्य-संस्कृती मंडळ,
सचिवालय, मुंबई - ३२.

टोळु-गट्टी

It is, perhaps, no exaggeration to say geniuses like Veereshlingam and Apparao (both Telugu actors) did not possess in right technique a measure worth taking into account. Mr. Kailasam's execution is faultless, almost perfect. He writes for the stage and not for the library; he writes as an actor to actor and not as a scholar to readers.

extract from a short note
to the Kannad Drama

By C. R. Reddy,
Ex-Governor of Madhaya Pradesh

चार शब्द

एकदा जे मेकॉले-छाप शिक्षण आपल्याकडे आले त्यात अजून दिसून येण्यासारखा फरक झालेला नाही. अजूनही बव्हंशी सगळेच आईवाप पोराना 'सक्कू ताड्या घोड्या' करायला लावून 'वर ये, वर ये नाहीतर आहेच भिक्षापात्र' असे म्हणत असतात.

१९२७ मध्ये 'टोळू-गट्टी' हे नाटक श्री कैलासमनी लिहिले, त्या वेळी त्यांच्या डोळ्यासमोर जो समाज होता त्याचा विचार करूनच त्यांनी हे नाटक लिहिले.

चांगला व समाजाचे ऋण जाणणारा, सुसंस्कृत नागरिक निर्माण होण्यासारखे शिक्षण पाहिजे, हे या नाटकाचे सूत्र आहे.

निव्वळ पोकळ पोशाखी शिक्षण उपयोगी नाही, हेच त्यांना या नाटकाच्याद्वारे दाखवायचे आहे. १९७४ मध्येही श्री. कैलासम यांचे विचार ताजे आणि म्हणूनच विचारार्ह वाटतील यात शंका नाही.

भास्कर गोखले

प्रस्तावना

जीवन व्यवहाराचे आणि काळाचे चित्र वास्तववादी पद्धतीने—आहे तसे, त्यात काहीही बदल न करता दाखविणे हा या नाटकाचा प्रमुख उद्देश आहे. या नाटकाचे कथानक सामान्य माणसांचे आहे. यातील पात्रेही सामान्य माणसेच असून यात नित्याच्या व्यवहारातली किंवा प्रचारातली भाषाच वापरली आहे; व्याकरणशुद्ध, पुस्तकी भाषा नव्हे. अशा कृतीत साहजिकच संगीताला स्थानच नसणार.

नाटककाराने पूर्वरंगात सांगितल्याप्रमाणे ग्रामोफोन आणि तस्वीर-पेटी (कॅमेरा) यांच्या साहाय्याने जीवन प्रतिबिंबित करणे हेच या कलाकृतीचे वैशिष्ट्य.

व्यवहारातील भाषा—बोली शुद्ध नव्हे असे अनेकांचे आक्षेप आहेत व त्यामुळे बोलीबद्दल तिरस्कारही काही ठिकाणी व्यक्त केला जातो. जुने शब्द व प्रौढ भाषा वापरणाऱ्या विद्वानांना बोलीभाषा वापरण्याची ही पद्धत योग्य वाटणार नाही. पण व्यवहारिक भाषेची धार पुस्तकी भाषेत नसते. व्यवहारी भाषेच्या उपयोगानेच आपली कला उत्तरोत्तर प्रगती पावेल.

आपण बोलतो तसेच लिहिणे कठीण, पण तसे लिहिले तर बोलणे सोपे होते. पुस्तकी भाषा वाचायला अनुकूल, पण त्यामुळे नाटकाचे स्वारस्य नाहीसे होते. बोलतो तसे लिहिणे अजून आपल्यात फारसे रूढ नाही.

या दृष्टीने केलेला हा एक नवा प्रयोग आहे.

टी. पी. कैलासम्

टी. पी. कैलसम्

(१८८५-१९४७)

त्यागराज परमशिवय्या कैलासम् यांचा जन्म १८८५ साली वेंगळूर येथे झाला. त्यांचे वडील परमशिवय्या हे रसायनशास्त्राचे प्राध्यापक होते. पुढे ते कायद्याची परीक्षा पास झाले व नंतर मैसूर राज्यात असिस्टंट कमिशनर होऊन चढत चढत मैसूर हायकोर्टचे न्यायाधीश झाले. ते संस्कृत पंडितही होते. रामायण-महाभारताचा सधोल अभ्यास करून त्यांनी प्रवासपट तयार केले. त्यांनी वेदांचा भूगर्भ-शास्त्रदृष्ट्या विचार करून 'RIKS' नावाचे पुस्तकही लिहिले.

कैलासम् यांची आई कमलम्मा. ती एका प्रसिद्ध शास्त्र्यांची मुलगी. तिने लहानपणी कैलासम्ना रामायण-महाभारतातील कथा सांगितल्या. त्यांच्या मनावर त्यामुळे खोल असा परिणाम झाला. बालपणी ते मुळतानपेट शाळेत होते. तेथे त्यांना इंग्लिश, कन्नड आणि उर्दू भाषेचा संबंध आला. नंतर ते हासन येथे शाळेत गेले. तेथेच त्यांनी काव्य लिहिण्यास सुरुवात केली. हासनमध्ये त्यांना नाटके बघण्याचा नाद लागला. त्यांनी लहानपणी विडंबने लिहिली. पुढे मद्रास येथे हायस्कूल शिक्षण संपवून ते प्रेसिडेन्सी कॉलेजमध्ये गेले. भूगर्भशास्त्र हा विषय घेऊन त्यांनी पदवी मिळविली. कैलासम् हे उत्तम हॉकी व फुटबॉल खेळत. तालीमखान्यात व्यायाम करून त्यांनी आपले शरीर उत्तम राखले.

१९०९ मध्ये पदवी मिळवून ते इंग्लंडला गेले. तेथे रॉयल कॉलेज ऑफ सायन्स-मध्ये शिक्षण घेत. तेथे त्यांनी हास्यप्रधान नाटके (वॉलॅरक) पाहिली. त्या नाटकांचा

त्यांच्यावर खोल असा परिणाम झाला. भारतात आल्यावर ते मैसूर सरकारच्या भूगर्भ-शास्त्र शाखेत नोकरी करीत होते. पाच वर्षांनंतर नोकरी करणे परवडत नाही असे वाटून त्यांनी राजीनामा दिला. पुढे त्यांनी इंग्रजीत व कन्नडमध्ये अनेक नाटके लिहिली व केली. १९४५ मध्ये ते कन्नड साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष झाले.

ते नाटके लिहीत म्हणण्यापेक्षा नाटके तोंडाने म्हणत. त्यांचे एक श्री. स्नेही रामराव हे ती ऐकून लिहून काढीत. समाजातील व्यंगे विडंबनरूपाने दाखवून समाजसुधारणेचे कार्य त्यांनी केले. ते हास्यपंथाचे जनक म्हणून ओळखले गेले. ते वास्तवतेचे पुजारी होते. समाजाला विडंबनानेच शिकवावे असे त्यांना वाटे. वैयक्तिक अभिवृद्धी, सामाजिक सुधारणा व अध्यात्माची प्रगती ही तिन्ही हास्यमार्गाने त्यांनी साधण्याचा प्रयत्न केला. अनेक पौराणिक गोष्टी हास्यनाट्याच्या रूपाने त्यांनी समाजाला दिल्या. कर्ण, कीचक, एकलव्य यांच्यावर इंग्रजी नाटके लिहिली. ती ते स्वतःच करून दाखवीत. बहिष्कार व सूळे (वेश्या) ही दुःखपर्यवसायी नाटके आहेत. टोळखु-गट्टी हे त्यांचे पहिले हास्यप्रधान नाटक. ताळीकट्टो कूली (मंगळसूत्र बांधण्याची मजुरी) सातू तौरुमने (सातूचे माहेर) होंरूल वगैरे दहा-बारा कन्नड नाटके सामाजिक आहेत.

इंग्रजीत ' इट् इज लांग वे टू टिपरारी ' असे एक गाणे आहे. त्याच धर्तीवर गमत म्हणून त्यांनी ' नम्म तिप्पारहळ्ळी ' म्हणून एक गाणे लिहिले.

कन्नड साहित्याला हास्याचा, विडंबनात्मक दृष्टीचा असा नवीन मार्ग त्यांनी दाखविला. ते नाटके अत्यंत परिणामकारक पद्धतीने करीत. जेथे जात तेथे तरुण विद्यार्थ्यांना सहासात दिवसात शिकवीत व त्यांच्याबरोबर नाटके करीत. ते १९४७ साली वारले. कन्नड साहित्यात कैलासमुना अढळ स्थान आहे.

टोळु गड्डी / पूर्वरंग

[नाट्यलेखक गुंडूराव फुलांचा हार घेऊन, रंगभूमीच्या पुढील भागात, डाव्या बाजूला खुर्चीवर टेवलेल्या युवराजांच्या फोटोसमोर बाकून उभा राहातो व गाणे म्हणतो.]

राग— कंसध्वनी ताल— गुंडू
श्रीमन् महिपूर महीपती कैलासवासी चामराजेंद्रात्मज,
राजराजेंद्र श्रीकृष्णराजेंद्र सार्वभौमानुज,
श्रीमत्कलागुणशील सौंदर्यसंपन्न युवराजेंद्र
कंठीरव नरसराज नमोस्तुते

[गाणे संपवून फोटोला हार घालून नमस्कार करतो. रंग-भूमीच्या उत्तर-भागाकडे जातो. विशात टेवलेला हार व एक मोडका आरसा बाहेर काढतो. आरशात सहास्य सहर्ष वदनाने पाहात गाणे म्हणतो.]

राग— ताल वरीलप्रमाणे

कंठीरव नरसराज नामांकित पारितोषकविजयी । गुंडू ! गुंडू ! गुंडू !
कर्णाटक— प्रहसन प्रपितामहा ! पंडित मंडळाम्रेसरा ! चंड प्रचंड गुंडो । गुंडूराव
नमोस्तु ते ॥

(गाणे संपते, फुलांचा हार आरशाला घालतो. श्रोतृवृंदात हास्य उसळते. ते ऐकून गुंडूरावांचे डोळे रागाने लाल होतात.)

गुंडूराव— यात हसण्यासारखं ते काय आहे ? काहीच नाही...या काळात ज्याचीत्याची योग्यता त्याला स्वतःलाच कळते. इतरांना काय कळणार ! तो...तो... इंग्लीशमध्ये पोएट नावाचा कवी सांगतो...ट फॉल इन् लव् बुइत वन्स ओन सेल्फ ईज दी ओन्ली लैफ्लॉग पॅशन् पॉसिबल. (फुटक्या आरशात चेहरा पाहात—)

कविकेसरीविषयी माझ्या श्रद्धा, भक्ती, मर्यादा, विश्वासादि गोष्टी जन्मात तसूभरही कमी होणार नाहीत, या बाबतीत मी निश्चिंक आहे. (फुटका आरसा व हार पुनः खिशात कोंबीत स्वगत—)

पंडित महाशयांचा सन्मान केला. सकलगुणसंपन्न, सर्वज्ञ श्रोते नाटक पाहायला आतुर झाले आहेत... (रंगभूमीवर इतस्ततः नजर टाकीत) रंगभूमी... सतरंजी नाही... इकडून तिकडे जाणाऱ्याला तकलीफ...! (वर पाहात) पडदा पडण्याची लक्षणे दिसत नाहीत...आता...पुढं कसं ? ...

कंडक्टर ! — आजकाल नाटककारानं कंडक्टरवर विसंबण्यापेक्षा कुठंतरी रानावनात गेलेलंच वरं ! ... (प्रवेश — सुव्वाचारी) ओहो...हा पहा आळाच ! हे काय चाललंय महाशय ? नाटक म्हणजे काय चेष्टा समजलात ? नाटक बसवून, त्याचा प्रयोग करण्यात आपला हात कोणी धरणार नाही म्हणून त्या दिवशी लंब्याचवड्या बाता मारल्यास...आणि...आज ? जमलेली सारी मंडळी नाटक पहायला आतुर झाली आहेत.....आणि...तू....ध्वजस्तंभासारखा येऊन नुसता उभा आहेस ! (सुव्वाचारी जवळ आलेला पाहून) अरे, हे बव !... कुत्रा, कोल्हा, तरस वगैरे सहस्र जन्म-जन्मानंतर जगदीशकृपेनं एकदा किंवा दोनदा नरजन्म मिळायचा ! या एकदोन जन्मात नाटक लिहिण्याची योग्यता मिळविण्यासाठी सरस्वतीची किती आराधना करावी लागते याची काही कल्पना आहे का तुला ? ... ते माझे मलाच माहीत. त्यातही नाटकं लिहायची ती एक किंवा दोन. त्यातलं एकादं किंवा अर्धच रंगभूमीवर यायच्या योग्यतेचं...आणि तेही पहायला ऐकायला श्रोते जमणं दुर्लभच ! कसंतरी करून हे सगळं जमवून दे म्हणून माझी शैडीच तुझ्या हाती दिली, तर तू इथे निर्लज्जासारखा मुखस्तंभ होऊन माझ्यापुढे उभा ! केलेंयस तरी...काय, सांग !...अभय दे...आकाशवाणी...

सुव्वाचार—स्वामी...गुंडूराव ! घाबरू नका. नाटकाच्या साऱ्या अॅरेंजमेंट्स कंझिट केल्या आहेत. नऊची घंटा वाजली रे वाजली, की झरंकरू पडदा वर जाईल... हो...या नाटकाला लागणारे कपडेलेत्ते, पार्ट करणारी मंडळी, हे सारे जमवायचं, रिहर्सल्स व्हायची, नाटक करून दाखवायचं हे सारं माझ्या टाळक्यावर एक मोठा दगड ठेवल्यासारखं ठेवलंत...अहो, हे काय नाटक आहे ? त्यात ना एक साकी, ना

दिंडी, ना पद... काहीतरी नवीनच नमुना लिहिलेला दिसतोय ! स्वामी... गुंडूराव, यातली अंदरकी बात काय आहे ?

गुंडू—(चकित होऊन) सुन्वू, हे काय मधेच भूत... संकट...? 'स्वामी... गुंडूराव' आता काय? देवावरी भार! सुन्वू, मैत्री म्हणजे हीच का? आपण का नवखे, सुन्वू? जशी काही आताच आपली भेट झाली आहे, असं बोलतोयस की. हा काय न्याय आहे? सुन्वू, सुन्वू, तू विसरला असशील, पण मी कसा विसरेन? आपण दोघं एकाच दिवशी जन्माला आलो! आपण एकाच नक्षत्राचे, एकाच राशीचे आणि आमचं लग्नही पण एकच! शैशव-बाल्य सारखंच. अश्विनीकुमारांसारखे दोघंही एकाच वेळी शाळेत पदार्पण केले. दोघांचं बेंच एक, दोघांचा क्लास एकच... मार बसला... गोता खाह्या... परीक्षेत आपटी बसली... क्लासला गेलो... कुठंही असलो तरी आपण मिळूनच असायचे... परीक्षेत एकमेकाजवळ. कॉपीची बातच नाही... (स्वगत) दोघांनाही उत्तरं यायची नाहीत. (प्रगट) सुन्वू, आठव ते दिवस. नोव्हड सेंटिमेंट ऑफ फॅडशिभ संबंध झालेला पूव्ह करून दाखविलेलं आठव रे राजा! हूं... त्या कन्नड मुनशीची कशी रेवडी उडविली, त्यावद्दल... तो... तो... पाषाणहृदयी... कुरात्मा... कटोर मनाचा... बालवैरी... हेड्मास्टर... मला एका हातात, तुला दुसऱ्या हातात धरून... श्रीमद्रामायणात... आठवते का?... विश्वामित्रानं रामलक्ष्मणांना अरण्यात ओढीत नेल्याप्रमाणं... आपणा दोघांनाही... खोलीकडे... आणि... मग! दिला... वेताचा प्रसाद!... पाठ सोलली... सुन्वू... बॉड ऑफ लव्ह... आपणाला डिस्मिस् केले... बाहेर हाकलले... होल स्कूल बघत होतं तुला आणि मला सुन्वू!

(सन् शाईनिंग, सब्लायम लाइट)

एकमेकांच्या खांद्यावर हात ठेऊन... कृष्ण कुचेल्याप्रमाणं त्या माराच्या नरकातून पार होऊन बाहेर पडलो की रे राजा! वज्रासारखी दट आपली ती मैत्री विरघळून की रे टाकलीस सुन्वू महाशया! आणि हे सारं पाव सेकंदात!

'गुंडूराव... महास्वामी!' एक महान् नाटकच लिहिलं म्हणे मी—मला! कालिदास... कैलास... करिवसण्या... कृष्णामाचारुं यांच्या पंक्तीला बसलो म्हणे मी! माझ्या जिगरदोस्ता, गुंडूराव! महास्वामी, म्हणतो! अच्यो... सुन्वू! हे सारं नाशवंत... सुन्वू, नाशवंत रे! मैत्रीसारखी थोर पवित्र वस्तू या जगात दुसरी नाही रे. पण सुन्वू... तू हे सारं सोडून... तू आधीच ओरडतो आहेस... प्रेमानं... गुंडू... गुंडू... गुंडू म्हणून...

(जरा शांत होऊन)

सुन्वू, 'हे काय नवीन नाटक?... हा काय नवीन नमुना, यातली अंदरकी बात काय आहे?' म्हणून विचारतो आहेस. पण ते—ते—तुला आधीच सांगितलं असतं तर... इतकी तकलीफ घेऊन नाटक रंगभूमीवर आणशील की नाही अशी शंका...

माझ्या मनात आली, म्हणून अभय दे म्हणजे विस्ताराने, तपशीलवार सर्व सांगतो एक मुन्बू, ऐक—

खरं सांगायचं म्हणजे हे नाटकच नव्हे ! हे... हे.... आहे एक लेक्चर. आले असेलच तुझ्या ध्यानात. मुन्बू, आपल्या स्कूल डेज मध्ये... आपल्या मेस्ट्रूननी दिलेली ती लेक्चरं ऐकणं म्हणजे एक महासंकट ! (फाटक्या खिशात हात घालतो, बोट बाहेर दाखवीत) म्हणून तर या अवस्थेला येऊन पोचलो म्हणून समज. काय घाणेरडा कोट आहे हा ! शिवून घ्यायला पाहिजे मुन्बू ! तुझ्या शर्टाला काही भोकं आहेत ना ?

मुन्बू : नाही बुवा !

गुंडू : मग सपशेल पालथा पडलो !....तर— तुझं डोकं हात असे का खाली लोंबकळत आहेत ? लहानपणी लेक्चर ऐकायचं म्हणजे हुडहुडी भरायची. पण आता लेक्चर ऐकवायची हुडी आली आहे. काय करू रे मुन्बू ? लेक्चर म्हटलं की ऐकायलाच कोणी तयार नाहीत. श्रोते मिळणं आजकाल दुर्लभ झालं आहे. पण आज शेंडी पकडून ओढत आणून बसविले आहेत ऐकायला पाचसात माणसं. चार गुंड पैलवानांना सांगून, पैसा देऊन हे साधावं म्हटलं पण नाही जमलं ते. कां म्हणून विचारतोस.... ऐक तर सांगतो मुन्बू...

आजकाल ही पयाशन का काय म्हणतात ना त्यात शिरून क्रॉप म्हणतात ना तो करून घेतलाय... म्हणून शेंडी पकडून आणणं कठीण झालं आहे... मग केली, आणखी एक युगत दैय केली. एक हॉल घेतला... भाडं दिलं... दिवे लावले... खुर्च्यांवर गाद्या घातल्या. दूध घेतलं. एक हंडा कॉफी शिजविली. एका ताटात मैसूरची पानं आणि मलेनाडूची सुपारी ठेवली. चन्नपट्टणाचा चुना !— सर्व तयार गुलाबदाणीत ओटो दिल बहार भरलं... मग ते जनोपकारी गेट आहे की तिथे उभा राहून आल्यागेल्यांच्या अंगावर सुगंधी पाणी शिंपडलं. पान तयार करून दिलं. नमस्कार करीत, डोळ्यात पाणी आणीत म्हणाले, “ बाबांनो, एक लेक्चर देतो... तशी फार तसदी देत नाही... फारफार तर अर्धा तास... खुर्च्यांवर गाद्या आहेत. कॉफी तयार आहे... तुमची घरं पण दूर आहेत... आभाळ भरून आलं आहे. पावसाची लक्षणां आहेत... पुण्यात्मे आपण ! ”

—असं दीनवाणे सांगून पाया पडलो तरी मुन्बू, ... गुलाबपाणी शिंपडून घेऊन, पान खाऊन... माझ्याच तोंडावर फवारा उडविणारे पापात्मेच अधिक... लेक्चर ऐकायची एकाचीही इच्छा नाही !

आता सांग... विचारा मी काय करणार, मुन्बू ? ही लेक्चरबाजी संपवूनच तिरडीवर जायचं ठरवलंय मी. आणि लोकांनी... मी केंपांबुदीला गेलो तरी माझं लेक्चर ऐकायचं नाही असंच ठरवलंय !

हे कम वाधायचं हीच काळजी मला लागली मुन्बू, आणि धुरतच राहिलो. नेतर एका क्षणी चट्चट परर्फी... उहूं... इन्स्पेरेशन का काय म्हणता ती आली मुन्बू !

सारा बर्फ तांदळाच्या पेटेत चूरचूर करवून... वरचेवर कापूसपेटेत फिरून... हा ग्रामोफोन... ही तस्वीर-पेटी हे दोन्ही... (मुन्बाचारी चकित होऊन बघतो)... अरे, ग्रामोफोन माहित नाही का तुला ? अय्यो ! काळ्या लाकडाची पेटी... एक मोठे घड्याळ व्यायचं त्याच्या पोटात आहे ते सारं सोळून बाहेर काढायचं आणि त्या पेटीत ते जोडायचं, पेटी बंद करायची. लोखंडाचं एक चक्र बसवायचं. त्यावर एक काळा दोसा-रेकोर्ड... हूं ! बसवायचा... एक सुई टोचायची. मग ते यंत्र बडबडलेलंच परत बडबडतं !

तस्वीर-पेटी माहिती आहे की नाही, मुन्बू ? अरे आपला कॅमेरा त्याचं नाव. तोही एक जंतु-एक प्राणीच. त्याला पाय पाच-तो पंचपाद प्राणी. बुरखा घालून मागं उभे राहतो त्याचे पाय दोन आणि त्या पेटीचे तीन असे पाच. एकाक्षी म्हणजे डोळा एकच. याच्यासमोर सारं लोक गोळा होतात आणि आपला स्वरूपनाश करून घेतात !

ही दोन्ही यंत्रं तयार ठेऊन मुन्बू, भोवताली हिंडणारी ही मंडळी, त्यांचं बोलणं, त्यांची संभाषणं, त्यांची मुखदुःखं सारी टिपून घेऊन... त्यांना घेसण घालून आणायचं या रंगभूमीवर... मुन्बू, लेक्चरमध्ये जी जी मुक्ताफळं बाहेर पडली असतील ती सारी या पात्रांच्या तोंडी घातली आहेत. लोक, हां... हे नाटक आहे, तेव्हा लोक पैसे देऊन, तिकीट घेऊन, आत घेऊन बसल्यावर मग हे लेक्चर आहे हे कळतं ! पण एवीतेवी पैसे दिलेच आहेतच, तेव्हा शेवटपर्यंत बसून ऐकूया अशी लोकप्रवृत्ती. आणि मी माझं लेक्चर त्यांच्या कानात ओतणारच, कोंवणारच आहे ! समजलं का ? (आत घंटा वाजते)

हां, ती बघ घंटी वाजली. मुन्बू, आता काय ते तूच बघ. (मुन्बाचारी निघाला. गुंडूरावाने परत बोलवलं) मुन्बू, या नाटकाच्या बाबतीत नाटक रंगभूमीवर साजरं झालं तर... हीच कृतज्ञता... बघ... ते नाटक शिजवून, शिजवून, शिजवून तुझ्या चरणी अर्पण करतो... अधिक काय सांगू ?...

विजयी भव ! वत्सा, विजयी भव !

(दोघेही आत जातात.)

[स्थळ : कसबा होव्ळी रीडिंगरूम, चारपाच मेवर्स वर्तमानपत्रं वाचीत आहेत. कारकून रामाशाम्नी सवृत्किशन बुक वाचीत बसले आहेत. द्विरण्यया प्रवेश करून येऊन बसतात व आपल्याला ह्या असलेला पेपर नाही असे पाहून—]

हि : शास्त्री !

रा : स्वामी.....

हि : तो.....तो..... सवृत्किशन 'मेल' पेपर ?

रा : मोठे साहेब.....काल संभ्याकाली.....

हि : (स्वगत) ओहो...सपशेल पडलो...(प्रगट) काल ? आणि 'कर्णाटक' ?

रा : छोटे साहेब त्याचा स्वाहाच करतात !

हि : ठीक ठीक ! काही झालं तरी साहेबच ! ऑफिसात आमच्या नशिबी आहेतच; इथेही तीच गत ! असू द्या. माझा पुट्टू पासवीस झाला, पुढं आला म्हणजे माझा वडवानल शमेल. देवानं मला किती दुःखात कष्टात टेवलं तरी एक तरी चांगला पोरगा दिला आहे ना !

रा : एकच का ? तुमचा धाकटा काय कमी आहे ?

हि : कमी ? काय कमी ? ब्रेडन्स कमी. दुसरं काही नाही ! ब्रेडन्स कमी, म्हणून जन्माला येऊन व्यर्थ, इतकंच !

रा : स्वामी, असे कसे म्हणता ? तुमचा माधू म्हणजे किती गुणवान, किती धैर्यवान आहे ! मागल्या महिन्यातलीच गोष्ट... एक पोरगा विहिरीत पडला. दहावीस दांडगट दात विचकत धावून मुखस्तंभासारखे पाहात उभे राहिले. ... पण माधू दोराला धरून सरसर आत उतरला आणि त्यानं त्या पोराला वाचविलं. ते मेडल त्याला प्रेझेंट करते वेळा मोठे साहेब स्पीच करताना म्हणाले, “ अशा धैर्यवान पुत्रापेक्षा दुसरं श्रेष्ठ भूषण पित्याला नाही. ” ते विसरलात काय ? तरीही तुम्ही या मुलाला विसरलात ?

(रामाशास्त्री बोलत असताना हिरण्यया तिरस्काराने प्लिशातली तपकिरीची डी काटीत—)

हि : तू रोमॅंटिक की काय म्हणतात की त्या जातीचा दिसतांस. ती...ती... प्रमिडकल आउटडुक् ऑफ लैफ म्हणतात ती तिलमात्र नाही. (डधीवर टिचकी मारून एक चिमटी तपकीर नाकात कोंबून नाक पुशीत) हे बघ, साहेबांनी मीटिंगमध्ये स्पीचमध्ये भूषणवीषण म्हटलं म्हणून आता काय या पोराला रिस्टवॉचसारखा हातात बांधून फिरू काय ? कोणत्याही दृष्टीने त्याचा मला उपयोग नाही किंवा त्याच्याकडून मदतही नाही...

रा : असे कसे म्हणता स्वामी ? एक आठवड्यापासून आपलं कुटुंब आजारी आहे. माधूनं क्रिकेट फुटबाल खेळायचं सोडून, रात्रंदिवस डॉक्टरकडे खेडे घातले... याच्यापेक्षा आणखी ती मदत काय करायची ?

हि : हूं ! फुकटच खायला मिळेतय वसून घरात. मग येवढं केलं तर जास्त काय ?

वेंकटराव : (वाचता वाचता) सर ऐका, The following are the numbers of successful candidates in the Matriculation examination held....

हि : (लगवगीने) रिझल्ट्स आले काय ? १६१ बघा.

वेंकटराव : फर्स्ट क्लास !

हि : बाह्या ! उत्तम ! (उल्लसित मनानं) हे मला आधीच माहीत होतं... (स्वगत) गुंवईला जावं असे पुद्दू म्हणत होता हो, पण पण... पैशाचं कसे काय जमायचं ? कुठू पिकीर नही ! त्या त्या फर्टिंगाचे हुंड्याचे पैसे आहेतच की. ते बापरावे झालं (गडबडीने खुर्चीवरून उठून) येतो सार.

सगळे : गुड नैट.

(पडदा पडतो)

[हिरण्ययाचे घर. पुढील भागातील एका खोलीत हिरण्ययाची पत्नी भागीरथीअम्मा विव्दळत, तापानं फणफणलेली अंथरुणावर पडलेली आहे. जवळच पाळण्यात तिचं बाळ झोपलेलं. त्या खोलीसमोर सोप्यात पुट्टू, टेबलावर पडलेल्या पुस्तकाशेजारी बसून वाचत आहे. चेंडू, बॅट, स्टंप पसरलेलं माधूचं टेबलही जवळच आहे.]

भागीरथी : (विव्दळत) अय्यो, देवा ऽऽ ! डोकं फुटतंय ऽऽ ! अय्यो, घसा ...जीम कोरडी पडली आहे. कोण आहे रे तिथं ? सातू ? पातू ?...अरे कर्तव्य म्हणून तरी थोडं पाणी तरी आणा ग....अय्यो, घरात कोणीच नाही का रे ?.... माधू तू...तरी...

पुट्टू : टीक ! रात्रंदिवस या कारख्याच्या ख्यांहा ऽऽ हा न्यूसन्स आणि वर आठवड्यापासून मातोश्रींचा हा आजार आणि आरडाओरडा. असं असताना मेंड कान्सेन्ट्रेट करून स्टडी करायचा !. Impossible oh ! छ्याम न्यूसन्स (हातात औषधाच्या बाटल्या, खाकेत भाजीची टोपली घेऊन माधु प्रवेशतो)

माधु : (अत्यंत आतुरतेनं पुट्टूस) पुट्टू, अम्मा कशी आहे ? ताप गेला का ?

पुट्टू : (आंबट चेहरा करून, आख्या घालीत)...तू काय आंघळा-बहिरा आहेस का ? जाऊन बघ की...विचार...

माधु : (बाटल्या, भाजीची टोपली खाली ठेवून, पटकन आत जाऊन अम्माच्या कपाळाला हात लावून) अम्मा, आता कसं वाटतंय ?...अरे बापरे ! कपाळ भाजतंय की ! अजून ताप कमी झाल्याच नाही ना ? डॉक्टरनं ताप नसेल तर हे औषध घ्यायला सांगितलं आहे. आता काय करायचं ?...घाबत जाऊन विचारून येतो. (जाताना पाळण्यातल्या वाळाला पाहून) वाळाचं दूध तापविलं का ?

भाग्या : दुपारी दिलं होतं. दूधवाल्याकडे जायला कोणी नाही असं ती म्हणत होती. एकदा हातात पुस्तक घेऊन बसला की पुद्द कुणाचा नाही. काही काम सांगितलं तर वाधासारखा चवताळून अंगावरच येतो.

माधु : जाऊ दे म अम्मा, डॉक्टरकडे जाऊन येताना दूधही घेऊन येतो.

पुद्द : बुद्दू ! प्यूनच्या कामालाच फिट आहे ! जंटलमन्ली डिगिटी तम्भर-मुळा नाही. दूध आणायचं, औषध आणायचं, भाजी आणायची, वायकासारखं पाणी ओढायचं आणि पत्रावळी लावायच्या ! हे सगळं करत गेला तर यक्झामिनेशन पास करून पयूचर केरियर कुटून येणार ? स्टुपिड फूल !

हि : (उल्साहातिरेकाने प्रवेश करून) पुद्द, तुला फर्स्ट क्लास—

पुद्द : (निष्काळजीपणे) ते खरं, पण न्यांकविक कळली का ?

हि : अजून नाही कळली. मग आता मुंबई की मद्रास ?

पुद्द : एक्सपेन्सचं कसं काय ?

हि : त्याची काळजी तुला कशाला ? तू आपला फर्स्ट क्लास सांभाळ म्हणजे झालं. पैशाचं माझ्याकडे सोपव.

पुद्द : पण पैसे आणणार कुटून ?

हि : चिंता कशाला ? माधूच्या सासऱ्यानं दिलेलं सोन्याचं कडं आणि हुंड्याचे पैसे तू बी. ए. होईपर्यंत पुरतील. त्या टोणग्याला काय उपयोग आहे या पैशाचा ? (आजूबाजूला पाहता) कुठं गेला आहे तो शुंभ ? घरी आलाय की उकिरडे फुंकत हिंडतोय ?

पुद्द : (उपहासान) आताच आल्यासारखा दिसला पण काहीतरी बटवट करीत निघून गेला. काय, पासवीस ?

हि : (रागानं दातभोठ खात) पासही नाही आणि वीसही नाही. थेऊ दे म्हणजे दाखवितो ! (खोलीत कणहत असलेल्या पत्नीकडे पाहून पण दुर्लक्ष करीत) काय म ए, अजून आडवीच आहेस की ! सगळं गेलं मसणात ! (पाळण्याकडे बघत) दुष्काळात तेरावा महिना आल्यासारखं हे कारटे एक ! हाच संसार ! (पुद्दकडे बघत) पुद्द, या साऱ्या दुःखांतून संकटांतून माझी मुटका तुझ्यामुळेच झाली तर व्हायची शक्यता आहे. तू चांगला वर येऊन मोठा झालास म्हणजे हे सारं दुःख विसरेन. (एका हातात औषधाची बाटली, दुसऱ्या हातात दुधाचं भांडं घेऊन येत

असलेल्या माभूत्या पाहून) आले बघा ! कायरे, कुठे गेला होतास ? ही काय घरी यायची वेळ का रीत ? हे घर म्हणजे अन्नछत्र समजलास ?

माधु : (आश्चर्याने) अम्माला औषध आणायला डॉक्टरकडे गेलो होतो. ताप कमी झालाय का ? कसं आहे अम्माला ? कशी आहे अम्मा ?

हि : (छाती बडधीत) अय्यो, तिथं तुझा आज्ञा...तूं पाम व्हावास म्हणून त्रिपुंड्र लावून बसलाय... आता तर गोयन्याहि रचून झाल्या. बांबला तुझ्या केरियर-ब्या नावानं ? अम्मा, डॉक्टर, दवाखाना, पोर, दूध...हेच तुझ्या नशिवात. थू : तुझ्या जिनगानीला !

माधु : आता काय करायचं ? पुनः जाऊन विचारून येऊ का ? (अम्माची हालचाल पाहून) अम्मा, जागी आहेस ?...आता कसं आहे ?

भागी : जरा बरं वाटतंय माधु. हे डोकं दुखतंय रे. ते थांबलं की सगळं बरं होईल.

माधु : (पाळण्याकडे बघत) अरेच्या, बाळाला दूध ! (मोठ्याने) आत्या, दूध आणलंय. बाळाला तापवून दे. विचचारा...पोटात काही नाही !

नागम्मा : (आतूनच) बरं ! चुलीपुढे मी दूध तापवत बसले तर पाणी कोण ओढणार ? ह्या सुना म्हणजे गोजिरवाण्या रंगीत भावल्या ! हार्मणी वाजविणारे हात दूध तापवतील ?

माधु : बरं बाई आत्या, आज खंळवीळ सर्व बंद. दहावीस घागरी पाणी ओढलं तर झोप तरी चांगली लागेल. आधी बाळाला दूध तरी ऊन करून दे. विचचारं दुपारपासून उपाशी आहे !

(हे बोलणे चालले असताना हिरण्णच्या पुनः सोप्यात येतात. माधु आत जातो.)

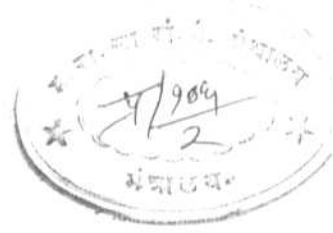
हि : (आठ्या घालीत) नागू—

ना : (आतूनच) काय अण्णा ? (बाहेर येऊन) पासवीस असं काहीतरी ऐकलं. या पोरान्चं काय झालं ?

हि : व्हायचं काय ? मी आधी भाकित केल्याप्रमाणंच पुट्टू फर्स्ट क्लास, माधु फेल. जाऊ दे ! खाल्या अजाला थोडं काम तरी करतोय नाहीतर डाव्या पायानं लाथ मारून बाहेरच घातला असता. नागू, यानंतर त्याला भाताला तूप, सार वर्ज्य. आणि पांघरायला रंग नाही व उशी पण नाही कळलं की नाही ?

(पडदा पडतो.)

टोकुगट्टी / प्रवेश तिसरा

[स्थळ—हिरण्ययाचा सोपा. माधूच्या टेबलावर वाकून त्याची टोपी प्रेमानं कुरवाळत सातु अश्रू गाळीत आहे.]

सातु : हाय रे देवा ! पास म्हणजे स्वर्ग आणि फेल म्हणजे नरक ? दुर्दैवानं हे फेल झाले म्हणून त्यांच्या अन्नपाण्यात फरक आणि छळ. माझा बाप कोणतीही परीक्षा पास झाला नव्हता, तरी आम्ही सगळे प्रेमानं राहिलो नाही का ? महत्त्व माणसाच्या गुणाला नसतं का ? पैसा आणि प्रतिष्ठेच्या पायी विश्वास, प्रेम, करुणा या सान्याला तिलांजली द्यायची ?

(पातु ' हा रे सैया ' हे हिंदी गाणे गुणगुणत प्रवेश करते. भिंतीवरील आरशात चेहरा पाहात)

पातु : कसलं हे जुनाट घर ! वसायला खुर्ची नाही, टेबल नाही की चेहरा पाहायला एक डीसेंट आरसा नाही, पण पेट तर काय विचारायला नको यांची !

(मागे वळून सातूला पाहून तिच्या जवळ जाऊन)

पातु : काय ग, अशी कष्टी का ?

(नागम्मा सावणाचा तुकडा एका काडीच्या टोकाला लावून, हातात घेऊन येते.)

नागम्मा : (उच्चस्वरात) ब्राह्मणाच्या घरी हा गो काय भ्रष्टाचार ! सावणानं तोंड घासलं तरच चुन्यासारखं पांढरं होतं, असं का समजलात ? तुम्हा सवाण्यांना

देवांनी दिलेली हळद नाही का गो ? अय्यो, काय ह्या आजकालच्या घाणेरड्या पोरी ! डोळ्यात नाही काजळ, कपाळाला नाही कुंकू, गालावर नाही हळद, म्हणूनच ग म्हणतात मोठी माणसे या पोरींना झालेला पाटवू नका म्हणून. इंग्लिष, सावण, विलायती राख, माती आणि मसण तोंडाला फासायचं. वाकडा भांग आणि वाकडेतिकडे आकडे. घाणेरडी विद्या शिकतात आणि सवाणीच्या सान्या लक्षणांना तिलांजली ! कोणाचा गो हा सावू ?

पातु : माझाच वाटतं.

नागु : (वेडावत) माझ्याच वाटतं ! गालाला हळद लावायला काय जातं तुझं ?

पातु : (उपेक्षेच्या स्वरात) त्या दिवशी, सगळेच जिजम महागले आहेत, असे काहीतरी बडबडलात, तेव्हा म्हटलं हळद राहू दे. आणि हा सावू माहेरून आणला.

नागु : तुझ्या माहेरचा सावू ! ते कळलं ! फाजील, चहाटळ ! घर म्हणून हळद राहू दे....म्हणे...कुणाकरता ग ? (कापऱ्या स्वरात) माझ्याकरता म्हणून ? ... (पातूला उत्तर देण्याचं धाडस झालं नाही म्हणून सातूकडे बोट करित) ही महामाया !...हिनं दारात पाय ठेवला आणि पुढच्याच महिन्यातच कुंकवाचा आणि माझा संबंध कायमचा तुटला !... (दुःखानं) हळदीकुंकवाला माझ्याकडून तिलांजली देववलीन... (रागानं सातूकडे पाहून) काय ग, तू आलीस आणि तुझ्या पाय-गुणाचं फळ ऐकलंस का ? तुझा नवरा नापास आणि आता त्याच्या नशिवात मवाल्या-सारखं हिंडायचं...आणि हमाली करायची. (जाताना) कुटुंबाचीच वाताहत झाली ! ही सारी दुःखे बघण्याचं, कष्ट उपसण्याचं माझ्या नशिबी परमेश्वरानं का लिहिलंय कुणास टाऊक ? मुळातच पापी जन्म !...पापी जन्म माझा !... (जाते.)

पातु : (नागम्याच्याच सुरात) पापी जन्म.. पापी जन्म ! आपला पापी जन्म हे आज कळलं वाटतं या घुबडाला ?

सातु : हे फेल झाले ती माझी चूक का ? हिचं मंगळसूत्र तुटलं तीही माझी चूक का ? अरेरे ! (रडते).

पातु : अय्यो ! वेडे ! बायकासारखं काय रडतीस ? त्या घुबडाचा नवरा गेल्या तिच्या नशिवांनं...तिची बडबड ऐकून तू का रडतीस ? तुझा नवरा फेल झाला म्हणून त्याचं काय नुकसास झालं ?... (पुढच्या टोळ्याकडे बोट दाखवीत) हे पास झाले म्हणून यांचा दर्जा काय वाढला ? ज्याचा गुण असतो तोच टिकतो (पुढच्याच स्वरात) ओ डॅम न्यूसन्स ! ज्याला त्याला ड्याम न्यूसन्स ! जस काही कालपरवा विलायेतहून आल्यासारखं समजतात...यांच्यापेक्षा मलाच इंग्लिष अधिक येतं, पण उपयोग काय ? तसे पाहिले तर वडिलांनी मला इंग्लिष, फिडेल, हार्मोनियम, वीणा सगळं शिकवलं. पण काय उपयोग ? पोपटासारखं रक्षण केलं, वाढवलं आणि शेवटी या बोक्साच्या तोंडी दिलं ! ...ऋषिपंचमीला आजी उद्यापन करणार आहे

म्हणून वरं घाटतंय, नाहीतर या घरात आणखी काही दिवस राहिले तर वेडच लागायचं.

सातु : ऋषिपंचमीला माहेरी जाणार आहेस ? हे तुला कसं कळलं ?

पातु : कसं कळलं ? लिहिलं वडलांना पत्र. ऋषिपंचमीला बोलावलं नाहीत तर विहिरीत जीव देईन म्हणून !

सातु : इथनं कसं काय लिहिलंस ? मी नुक्तीच आले, तेव्हा वडील आजारी होते. कसे आहेत म्हणून पत्र लिहिलं, तर त्या पत्राचे तुकडे तुकडे करून, बायकांनी कुणाला पत्रे लिहिलेली वधितली तर तंगडी तोडीन असं नागत्या म्हणाल्या. आणि आपणा दोघांनाही भीती घातली नाही का ? तिला नकळत कसं काय पत्र लिहिलंस ?

पातु : अय्या, सातु ! असल्या घुवडांना का मी भिते ? शेजारची सरसू आहे ना, तिच्या घरी बसून पत्रं लिहिलं. (हिरण्ण्या हातात एक पत्र घेऊन वाचीत येताना बघून, हळू स्वरात) ते बघ मामंजी. हातात पत्र आहे. ते बावांचंच असणार. मी माहेरी गेल्यावर तुझ्या बावांना पत्र लिहिल्या सांगू का ?

सातु : नको ग बाई ! (माधूच्या टेबलाकडे बोट दाखवीत) इथंच राहिले तर, त्यांचे अर्धे श्रम तरी कमी होतील.

(दोघीही हातात हात घादून आत जातात. हिरण्ण्या पत्र वाचीत सोप्यात येतात.)

हि : नागू !

नागु : (आदूनच) अण्णा, आलेच—

हि : आता काय चालवलयस सैपाघरात ?

नागु : दुसरं काय करायचं ? दहीपोहे खायचंच आमच्या नशिबी !

हि : जरा बाहेर येतेस का ? (पुनः पत्र वाचतो. नागम्मा प्रवेश करते)

ना : हे काय ? पत्र ? ... कोणाचं ? काय समाचार ? कोणी मेलंयिलं काय ?

हि : पुरे झालं तुझं मंगलवाच ! कोणी मेलं नाही. पुद्दूच्या सासऱ्याचं पत्र आहे ऋषिपंचमीला मुलीला पाठवा म्हणून.

ना : मला माहीतच ते ! तरी लग्नाचे वेळीच म्हणत होते, आरडाओरडा केला, पण आमच्या वडवडीकडे कोण लक्ष देतो ? आमचं बोलणं कोण कानावर घेतं ? या मोठ्यांचा नको सहवास. अशांच्या घरच्या मुली... आमच्याकडून पूजा करून घ्यायलाच लायख. घरकामाला निरुपयोगी. काडीची मदत व्हायची नाही. आता काय त्याचं ? व्हायचं ते होऊन गेलं. आता काय ठरवलंस ?

हि : उद्यापन परवाच आहे ! आता काय करायचं ? आज रात्रीच पाठवलं पाहिजे. पुद्दू पास होत वर आला तर त्याच्या नोकरीकरता त्याच्या सासऱ्याचं

शिफारसपत्र वगैरे पाहिजे. त्यांना नाखूप करून चालणार नाही. तुच आज रात्री जाऊन पोचवून ये.

नागू : बरं बाबा ! पण या माधूच्या बायकोला तरी इथं ठेवून घेण्यात काय अर्थ आहे ? ह्या पुण्यमयींनं उंबऱ्यात पाय ठेवल्यापासून अनिष्ट परंपराच मुरू झाली आहे. (रडत) आल्याआल्या तीन महिन्यात माझं सौभाग्य गिळलं. मी बोंडकी झाले. मला तांबडं लुगडं नेसवलं... नवऱ्याला किरकिट काय ते खेळायला लावलं. आणि आज्ञ्याची शुश्रूषा करायला लावली. बहिनी तर माझं म्हणणं ऐकायलाही तयार होत नाहीत... 'जाऊ दे हो बन्सं, लहान मुलगी आहे' असं म्हणतात. ह्या रंगीत बाहुल्यांना घेऊन काय करायचं ?

हि : होय बघ, नागू. त्या निरुपयोगी माधूला पोटाला घालायचं... आणि बर त्याच्या बायकोलाही. ते काय म्हणून ? माधूसाठी आणलेला हुंडा हा एकच तिचा उपयोग. त्या हुंड्याचा उपयोग पुद्दूच्या फीसाठी. ह्या नाचणाऱ्या रंगीत भावल्या आपल्या माहेरीच नाचू देत. पातूबरोबर हिलाही पोचव.

नागू : बरं, गाडीनंच जाते. (निघते)

हि : (झोपलेल्या पत्नीकडे तिरस्कारानं बघत) ए, हं ! आता कसं काय आहे ?

भा : (खोल आवाजात) जरा बरं आहे असं वाटतय.

हि : जरा बरं, जरा बरं म्हणे ! असं म्हणत आठ-दहा दिवस हांतरुणात आडवी पडून राहिली आहेस. आता काय, दोन्ही सुना माहेरी गेल्या ! आता घरात कोण करणार काम ? आणि हे तुझं कार्टं, त्याच्याकडे कोण पहाणार ? साऱ्या कुटुंबावरच आफत आणली आहेस की ग ! प्रत्येक गोष्टीला नागू. पुरे आता. उद्या लवकर उठून नागू येईपर्यंत थोडंतरी, होईल तितकं काम कर. देहालाही बरं. उं... उं—मी मागच्या खोलीत झोपतो. सकाळी उठव (कपडे काढीत) काय मेली थंडी ! ए, त्या खोलीत ऊब तरी आहे का ?

भागी : हूं !

हि : तर मग तो रग तरी दे. (भागीरथी आपला रग देते. हिरण्णय्या ती पांघरतात. आळस देत, तोंडाजवळ टिचकी वाजवीत. ' राघवा ' म्हणत आत जातात.

आतल्या दरवाज्यातून नागू, पातू, सातू बाहेरच्या दारात येऊन उम्या राहतात. नागूच्या खाकेत हरणाचं कातडं असलेली पेट्टी, हातात एक गाटोडं, सातूच्या हातातही एक गाटोडं आहे. पातूचे हात रिकामे. सातू-पातू भागीरथीअम्माकडे जाऊन नमस्कार करतात)

पातू }
सातू } आम्मा, जाऊन येतो.

भा : अरेरे, दोर्धीनाही जाते वेळी कुंकू लावायला पण कोणी नाही... (नागूमा

रागानं चमकते. भागीरथीअम्मा मोठ्या सायासाने बसते.) सातू, कुंकवाचा करंडा आण वाळ. (सातू करंडा आणण्यास जाते) पातु, विचारलं म्हणून आईला सांग. माझी प्रकृती साधारण आहे म्हणून सांग. तापबीज आहे म्हणून घाबरवू नकोस. (सातू करंडा आणते)

इथला सगळा धोटाळा संपेपर्यंत आठदहा दिवस माहेरी स्वस्थपणे राहून या. (भागीरथीअम्मा दोधीना कुंकू लावतात. पुनः दोधी त्यांना नमस्कार करतात) सौभाग्यवती भव. सुखानं नांदा.

नागू : (स्वगत) सौभाग्यवती भव, सुखानं नांदा ! यात काय सुख आहे हे मला कुटुंब दिसत नाही.

भागी : (नागूस उद्देशून) जाऊन येता ना ?

नागू : येते ऽ ऽ ऽ ! येते ऽ ऽ ऽ ! (स्वगत) त्यात कशाला संशय ? निश्चित परत येणार.... (पातूकडे बघत) अग, तुझं गाटोडं ?

पातु : माझी ट्रंक आणि बेडिंग आहेत.

नागू : (तिच्याचसारखे म्हणत) ट्रंक आणि बेडिंग ! बाईसाहेब दिग्विजयाला निघाल्या ! हातात गाटोडं असतं तर अपमान वाटतो काय ? कोण घेणार आहे तुझी ट्रंक आणि बेडिंग डोंबलावर ? मी काय घेणार नाही म बाई !

पातु : हमालाला सांगितलं आहे म्हटलं !

नागू : दिमतीला तुमच्या एक हमाल वाटतं ! कूलीला पैसे कोण देणार ?

पातु : आहेत माझ्याकडे चायला पैसे.

नागू : मोठी राजाची राणीच तू !...तुझ्याकडे सगळं आहे, माहीत आहे मला. फक्त मानमर्यादा तेवढी नाही. (एक हमाल आत येऊन पातूची ट्रंक व बेडिंग घेऊन चालू लागतो.) स्टेशनला जायला टांगाबिगा आहे की. चला (पुढे हमाल, त्याच्यामागे सातु, पातु आणि त्यांच्यामागे नागम्मा) चला आता; परत आलात माहेरून म्हणजे दाखविते !

(भागीरथीअम्मा आळस देत झोपते. प्रवेशः माधु—अम्माजवळ जातो, झोपलेली बघून औषधाची वाटली व ग्लास आपल्या टेबलावर ठेवतो. सोण्यातला दिवा, पुद्दूच्या टेबलवरचा दिवा बारीक करतो. शर्ट काढून, फाटकी चटई पसरतो. पांघरायला कांबळं सापडत नाही.)

माधु : माझं कांबळं ? अरेच्या ! विसरलोच की—फेल झाल्याबद्दल शिक्षा ! पांघरण नाही ! (पुनः कोट व शर्ट घालतो. चटईवर आडवा होतो. उशी नसलेलं लक्षात येत नाही. डोके आपटते. स्मित करीत) शिक्षा ती शिक्षा आणि तीही सक्त मजुरीची. नापास होण्याचं पाप नकोरे बाप्पा. पाहिजे तर चोरी करावं, खोटे बोलावं. (हवा गेलेला फुटवाळ उशाशी घेऊन झोपतो. पुद्दू प्रवेश करून दिवा मोटा करतो, हंतरून

पसरतो, एक पुस्तक घेऊन मोठ्याने वाचत पडतो.)

माधु : ए, पुद्दू, मनात वाच की. अम्मा—बाळ जागे होतील ना ?

पुद्दू : (दुर्लक्ष करित) माधु, माझी विद्या श्रेष्ठ की पोरान्ची झोप ?

माधु : (डिवचलेल्या सापासारखा रागानं डोकं वर करून) तुझी विद्या ! आजारी अम्माला आणि झोपलेल्या बाळाला त्रास देणारी तुझी विद्या ! आग लागो तिला ! तू पास होऊन कुणाला काही उपयोग आहे का ? उपद्रवच जास्त.

पुद्दू : काय उपयोग ? मी पास होऊन है पोजिशनला पोचलो म्हणजे आपल्या प्यामिलीला क्रेडिट मिळेल, ते पुरेसं नाही का ?

माधु : है ...पोजिशनला आलो तर ! नागत्याला मिश्या असल्या तर काका म्हणता येईल. अरे पुद्दू.... तू माझ्यापेक्षा मोठा. पोकळ वासा हांऊ नकोस. बाप मेला तर मेला, तिथीला खायला वडे मिळतील म्हणण्यासारखं आहे. अम्मा-अण्णांना मदत न करता आपल्यापुरतंच पहात असतोस. हीच का तुझी विद्या ? याचकरता का तुला शिकवलं ? परवा अम्मा काय म्हणाली आहे का लक्षात ?...आपण या लोकात राहायचं देवाला घायचं भाडं म्हणजे आजूझाजूच्या सर्वाना उपयोगी पडणं....

पुद्दू : (रागानं दिवा मालवतो) बस कर तुझं हे 'कर्टन लेक्चर.' मला आता झोप घेती आहे. (पांघरूण घेऊन झोपतो. माधु हळूच हसतो. भागीरथीअम्मा जाग्या होतात)

भागी : माधू ! अजून जागाच आहेस का ?

माधु : दहाचे सुमारास तुला एक डोस घायला डॉक्टरनी सांगितलंय.... हे बघ आत्ताच दहाचे टोके पडताहेत कचेरीत. (उठून बाटली औषध ग्लासमध्ये ओतून अम्माला देतो) अम्मा, हे औषध घे आणि झोप.

भागी : (माधूनं दिलेलं औषध घेते. माधूचा हात हातात घेऊन म्हणते) बाळ, पासवीस झालास का ?

माधु : (अम्मालाच्या तोंडावरून हात फिरवित) नाही अम्मा. पास झालो काय आणि नाही काय ? माझ्या बाटणीचं देखील पुद्दूच पास झाला आहे. ...तू वरी झालीस म्हणजे झालं. तू उगाच काळजी करू नकोस अम्मा. फेल झालो म्हणून घरभर इतका आरडाओरडा, गोंधळ होईल हे माहित असतं तर आधीच थोडा जास्त अभ्यास करून पास झालो असतो. अम्मा, तू नको करू काळजी. आता मी अभ्यास करून पुढच्या वर्षी पास होईन.

भागी : (माधूच्या डोक्यावरून हात फिरवित) हे तुमचं पास-नापास मला काही कळत नाही. तुम्ही संसारात सुखी व्हावं व ते मी बघावं त्यातच मला आनंद आहे. जा, बाळ, झोप.

(माधु हळूच जाऊन झोपतो. पडदा सावकाश पडतो व पुनः वर जातो.)

पुद्दू : (आंथरुणावर उठून वसतो, जोरजोरात वास घेतो) हा कसला वास येतो ? (एकदम भितो व मागच्या दरवाज्याकडे बघून घाबरून) आग ! आग ! ५५५ अरेरे, (सुचनेनासं होऊन पुस्तकं घेऊन पुढील दारानं बाहेर जातो)

माधु : (एकदम जागा होऊन डोळे चोळत) आग ! कोण म्हणालं ? का स्वप्न होतं ? आग ! ... (आजूबाजूला वास घेत, मागच्या दाराजवळ येऊन पाहतो तो) अय्यय्यो... इथेच आग आहे की, अम्मा ! बाळाला... (आत जाऊन) अम्मा, घाबरू नकोस... धराच्या मागच्या बाजूला आग लागली आहे... ओरडू नको... धीर धर. माझ्या बरोबर चल...

भागी : अय्यय्यो ! तुझे अण्णा...

माधु : कुठे झोपलेत आहेत अम्मा ?

भागी : मागच्या खोलीत, पोरा, आता रे कसं ?...

माधु : भिऊ नको तू. इथून कुठं हाटू नकोस. (आत जाऊन) अण्णा ५५ आग घराला... लवकर उठा...

हि : (आतूनच) अय्यय्यो... देवा रे !

माधु : ओरडू नका... माझ्या बरोबर चला.

(माधु बडिलांना बाहेर आणतो... मागील दारातून धूर बाहेर पडत असतो)

भागी : (जोराने ओरडते)

माधु : घाबरू नको अम्मा. आण्णा माझ्याबरोबर आहेत

हि : अय्यय्यो ! पुद्दू ! पुद्दू कुठे ? (माधूला पाहून) अरे, चांडाळा ! पुद्दू आत सापडला असताना, तू इथं मुखस्तंभासारखा काय उभा आहेस ? दुष्टा !...

माधु : (वादत असलेली आग बघून, एक क्षण मागे घेतल्यासारखे करून आईकडे पाहतो) अम्मा, तू बाहेर जा. बाळाला घुराचा त्रास होतो आहे. (आत जातो) पुद्दू, ए पुद्दू, घराला आग लागली आहे रे ! कुठं आहेस रे ? ये ये—अरे रे.

हि : (वायकोला बाहेर दकलीत) जा, बाहेर जा.

(भागीरथी बाहेर जाते)

माधु : (आतून) अरेरे, अंग भाजतं आहे ! (खिडकीतून अम्मा, पुद्दू येथे नाही... पुद्दू... पुद्दू ! (आवाज खोल जातो)

भागी : (गडबडीने) अय्यय्यो... पुद्दू तर बाहेरच्या कट्ट्यावरच आहे... पुद्दू आहे हो... माधूला बाहेर बोलवा.

हि : पुद्दू आहे ना ? पुद्दू... अरे पुद्दू !...

(पुढच्या दरवाज्याने बाहेर जातो)

भागी : माधू अरे माधू..... पुद्दू इथे आहे रे... अय्यय्यो... ही कसली गर्दी ?

(लोकांची गर्दी व आवाज ऐकू येतो)

(प्रवेश : रामाशास्त्री वगैरे शेजारी)

रामा : सगळे मुखरूप ना ?

भागी : अय्यो, माधू...

रामा : घाबरू नका अम्मा....मंडळी त्याला उचलून आणीत आहेत.

(मूर्छित माधूला घेऊन चार-पांच मंडळी येतात.

हिरण्यया, पुद्दु पुढच्या दरवाजाने आत येतात)

सगळे : तुमच्या मुलाच्या धैर्याचं किती वर्णन करावं ? तो जर आज नसता तर तुमच्या संबंध कुटुंबाचा नाश झाला असता आगीत !

(माधूला अम्माच्या मांडीवर झोपवतात. अम्मा पदराने वारा घालते)

रामा : स्वामी, हिरण्यया, आतातरी दोन मुलातला फरक कळला का ? पास झाला काय, नापास झाला काय, पोकळ वासा तो पोकळ वासाच !

(पडदा पडतो)

[प्रवेश : गुंडूराच]

गुंडू : श्रोतेमंडळी, एक नम्र विशापना ! आपणाकरता हा एक नवीन नमुना लिहून, माझा हा प्रथम प्रयत्न...तुमच्या मनात नसलं तरी...उठायलाही अवसर न देता ऐकवल्याबद्दल माफी मागत आहे. या नाटकात चातुर्य किंवा चमत्कार तिळ-भरहि नाही हे मी प्रांजलपणे कबूल करतो. तरीमुद्दा जानवं हातात धरून मी सिद्ध करू इच्छितो की यात आलेली पात्रं, त्यांची सुखदुःखं, त्यांची संभाषणं यात काहीही कमी नकरता, जशीच तशी चित्रिली आहेत. या नाटकात 'एकूजागिरेशन्' का काय म्हणतात ना, त्याचा वासमुद्दा नाही. तपशीलवार सांगतो ऐका...

आपल्यापैकी काही जणांना हिरण्णय्यांनी आपल्या फेल झालेल्या मुलाचा केलेला छळ-पोटी आलेल्या मुलाचा असा छळ करणं सहजही नाही, नैसर्गिकही नाही असं वाटेल. मुलगा फेल झाला म्हणून त्याला उशी, कांबळं, भाताला तूप, सार न देणं.... माझ्या माहितीचे असे अनेक बाप आहेत की ज्यानं नापास झालेल्या आपल्या मुलांची पूजा केलेली तपशीलवार सांगितली तर हा हिरण्णय्या त्या सर्वांचं सार अंघं अंघं ओरडून म्हणाल. या बाबतीत संदेहात पडू नका. उदाहरण सांगतो ऐका. नावं सांगितली तर भांडणं व्हायची. बाप जरा घट्टमुट्ट....हॉस्पिटमध्ये बसलो होतो. रिझल्ट होऊन अर्धा-तासही झाला नव्हता. एका पोराला घेऊन आले होते...खाली उतरल्यावर डॉक्टरनी

अंगरखा काढला. मुजले होते पाठीवर बळ... विनायकचतुर्थी संकांतीसारखा... वाकडा तिकडे पाठ कडवूसारखी मुजली होती. वाटली कार्बालिक, तीन पॉड कापूस... हॉस्पिटलला खर्च ! फेल म्हणून घरी कळलं तर कातडं सोलतील या भीतीनं विहिरित जीव दिलेत अनेक पोरानी ! हिरण्यव्या म्हणजे असला करुणानिधीच !

हे नाटक मुरु होण्याआधी आमचे कंडक्टर मुन्वाचारी यांनी हे नाटकच नव्हे, हे एक लेक्चर आहे असं माझं सीक्रेट सांगताना, आपण सारे इथेच होता हे माझ्या लक्षातच आलं नाही. आता काय सीक्रेट बाहेर पडलंच तेव्हा लपवण्यात काय अर्थ ? हे एक लेक्चर आहे हे एकदम कवुल. तपशीलवार सांगतो... क्षमस्व. आणि ऐका... हे लेक्चर आहे विद्याभ्यासाशी संबंधित. विद्याभ्यासाचे क्रम, त्याचं प्रयोजन, महत्त्व वगैरे-विषयी माझे खूप परिश्रम आहेत. त्यातल्या त्यात इंग्लीष विद्याभ्यासक्रम ह्या नावानं जे काही आपण चालविलं आहे त्या क्रमाच्या मी फोडी अन् फोडी करून लोणचं घातलं आहे. जवळ काढलं वाळगूनच बोलतो आहे ! आजकाल घरी मुलगा जन्माला आला रे आला की सप्ताक्षरी मंत्राला मुरुवातच होते... ' पुढे आलं पाहिजे... पु... दे... आ... ले... पा... हि... जे '... जणू काय पुढं येणे म्हणजेच देवावर प्रकाशाचा झोत... आठ वर्षांचा होईपर्यंत त्या मुलाला या सप्ताक्षरी मंत्रात बुडवून, बुडवून काढून, मग अभ्यास करू न पास होण्यासाठी शाळेला पाठवायचा... शाळेत... आमची ही पोरं कशाचा अभ्यास करतात ?... हे सारे तपशीलवार तुमच्या समोर ठेवतो—एका शाळेत मेस्ट्रू (स्वगत) सर्वश, टरकरायलाच लायल ! (प्रगट) चीनचा इतिहास, जॉर्जियाची जनसंख्या, सायबेरियातील वनस्पती, अविसेनिघातील दागिने—आपल्या लोकांना खास उपयोगी असं हे विषय ! वर्षातील अकरा महिने झक्कु ताड्या घोट्या करवून हे डोक्यात कोंवायचं ! आणि मग हे अमोघ विचार डोक्यात शिरले का नाही अशी शंका येऊन, त्याच्या परिहारार्थ वाराव्या महिन्यात परीक्षा ! वीस-एकवीस डिसेंबरला.

परीक्षेचा दिवस म्हणजे घरात एकच गोंधळ ! शेजारच्या लोकांना यांच्या घरी उद्यापन आहे असं वाटतं ! त्या दिवशी पारणं असो किंवा नसो सकाळी ८॥ ला जेवण तय्यार... आमचा मुलगा बरंचसं खाऊन, देवाला नमस्कार करतो, आईचा आशीर्वाद मिळवतो, आजूकीकडून गंधाचा टिळा लावून घेऊन बाहेर पडतो... जणू काय दिग्विजयाला निघालाय ! धो धो पाऊस त्यातच. तेथे त्याचं स्वागत कैद्यासारखं एक नंबर टेबलाजवळ बसवून... ग्रेट वाटीऐवजी टेबलावर कागद असतात... प्रश्न पत्रिका देतात एका हातात ! तो आपल्या पुढ्यात ठेऊन... आमचा मुलगा... भक्त-शिरोमणी, हातात धरून वर उचलून डोळ्याला लावतो, श्रीमन् नारायणरावावर सगळा भार टाकून टाक शाईत बुडवून परीक्षाकाच्या नजरेला पडेल अशा, टाचणी टोचायच्या जागेवर लहानसा श्रीकार लिहितो आणि उत्तर लिहिण्यास प्रारंभ करतो. जणू अकरा महिने आकंठ पान केलेला शानाची वांती करायला ! डोक्यात कोंबलेले तीन तासात

कागदावर बक्वक् ओकतो. बकामुरासारखी वांती. जेवढं ओकतो तितका तो शहाणा ! याळाच परईक्यास असं म्हणतात ! हा एकदा का पास झाला की याचं डोकं फिरलेंच ! आपण ब्रह्माचा वाप आणि सरस्वती आपली सूत असंच समजतो ! हा माथं फिरवणारा, रोग...प्रेम...इन्ल्फूएंझा म्हणतात ना...त्याप्रमाणे सांसर्गिक रोग आहे. एकदा हा रोग घरी शिरला की, आईवापांनाही लागतो आणि त्यांचंही डोकं फिरतं. या नाटकातला पुद्दू हा या जातीतलाच ! विद्याभ्यासाचं हेच सार-रहस्य आपण आजकाल फॉलो करीत आहोत. आपल्या मुलांचा स्वभाव नावाच्या विहिरीत जन्मापासून जपलेल्या सत्ताश्रमीचे फळ...मार्क्स नावाचे चंचू, धागरी आहेतच...त्या बरोबरच आम्ही अनुकरण करीत असलेला इंग्लीष विद्याभ्यासक्रम नावाच्या पाताळगड्ड्याला कोयडेच नाहीत. या विद्याभ्यासक्रमाच्या अनुकरणाने आपल्या देशाला काय फळ मिळणार असं विचारलं तर...आमच्या पाठशाळा म्हणजे पुद्दू निर्माण करणारे कारखाने झाले आहेत.

ह्या नाटकात हिरण्यच्याच्या तालमीत तयार झालेला पुद्दू आणि भागीरथी-अम्माच्या प्रेमळ सावलीत वाढलेला माधु यांच्या स्वभावातील फरक आपण ताडला असेलच. मी आपणा सर्वांना नम्र विनंती करीत आहे, आपल्या घरोघरी भागीरथी अम्माना “ शेजाऱ्यापाजाऱ्यांना जास्तीत जास्त उपयोगी पडणां, म्हणजे या जगात राहिल्याबद्दल आपण देवाला दिलेलं भाडं ” हा उपदेश लक्षात ठेवून, आपल्या मुलांना वाढवावं, त्यांच्यात गुण परोवे, ते वाढवावे व शाळेला पाठवून, आज जो आपण कोयडेरहित पाताळगड्ड्याचा अभ्यासक्रम करतो तो सोडून द्यावा.

मुलांच्या अंगी असलेले स्वाभाविक गुण विकसित होतील असा शिक्षणक्रम योजून, आपल्या मुलांना शिकवलं तर देशाचा विकास भोपळ्याएवढा मोठा झाला नाही तरी तिळ्यावेवढा झाला तरी माझा प्रयत्न विफल झाला नाही असं समजतो.

(श्रोत्यांना नमस्कार)

संगोपन कला ज्यासी ज्ञात तो हजारांचा तात !